Archive of SID

تزیین‌های معماری در بارگاه و بقاع متبرکهٔ امامزادگان مبتنی بر نقوش اسلامی

حسین زُمَرشیدی[1]*، علی صادقی حبیب‌آباد[2]

[1] دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران
[2] کارشناسی ارشد معماری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۵/۰۴/۱۴ تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۸/۰۸)

چکیده

در ایران دوران اسلامی، معماری آرامگاهی از اهمّیت خاصی برخوردار بوده است. جایگاه مقابر امامزادگان و زاهدان در حیات اجتماعی و مذهبی ایران، از قدیمی‌ترین ایام تاکنون ادامه یافته است. این نوع بناها امروزه بعد از مساجد بیش‌ترین بناهایی هستند که برای انجام مراسم مذهبی، زیارت و ... درون شهرها، روستاها به حیات خود ادامه داده‌اند. امامزادگان و زاهدان ما خصایص عمیق، تقوای بی‌انتها، ظلم‌ستیزی و احقاق حق و آزادگی امت را، همیشه پیشه داشته‌اند. سرزمین ما با کیفیّت خاص جغرافیایی، سادات و امامزادگان را در خود پناه داد. ولی ویژگی مهم‌تر از موقعیّت جغرافیایی، وضعیّت اجتماعی ما بوده که بهترین زمینه را برای این کار فراهم کرده است. پس از آن هم تشکیل اقطاب معنوی و دینی و اثرات اجتماعی و اقتصادی و سیاسی آن‌ها، در زمان زندگانی ایشان و پس از آن، تا حالا همیشه منشأ اثر خیر بوده است. مردم شیعه مذهب ایران، از باب ارادت به تمامی این بزرگواران، با تمام وجود برای این بزرگواران بارگاه و مرقد شایسته بنا کرده و به بهترین شیوهٔ ممکن، این آثار را تزیین قدسی نموده‌اند. در این پژوهش، اهمّیت و نقش معنوی امامزادگان و در نتیجه توجّه مردم به آن، معماری خاص، تزیین‌های مفصل و بازسازی پیاپی بقاع امامزادگان مورد مطالعه قرار گرفته است. نوشتار حاضر به روش توصیفی- تحلیلی و با بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای استوار است. در بقاع متبرکه امامزادگان و زاهدین حراست کامل از اصول ساختار آثار ارزشمند یاد شده باید باشد و به امانت‌داری در بازسازی آن‌ها توجه ویژه‌ای مبذول گردد؛ چرا که بسیاری از این آثار دارای ثبت تاریخی بوده و از ارزش‌های بسیار والای معماری اسلامی برخوردار می‌باشند. ضمناً در گسترش این مراکز معنوی اسلامی بایستی نهایت دقت و سلیقه و حساسیت از به‌کارگیری پدیده‌های هنرهای قدسی و کاملاً در چهارچوب سنت با همگن بودن قسمت‌های قدیمی و پیشین مورد توجه باشد.

واژگان کلیدی: امامزادگان، زاهدان، بقاع متبرّکه، عناصر تزیینی، معماری اسلامی.

E-Mail: a.sadeghi@srttu.edu

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه

حضـرت باری تعالی در راز خلقت خود انسـان را برترین آفرید و او را اشـرف مخلوقات خوانده است. برترین در بین انسان‌ها نیز خـود از ویژگی‌های بی‌نهایت برخوردار هسـتند. چرا که برخی از این انسـان‌ها در مقام والایی به پیامبری نیز رسـیده و ارشـاد سایر مردمان را عهده‌دار شـده‌اند. این بزرگواران در راه رسیدن به اهداف تربیت انسـان‌ها همواره سـختی‌های بس گران را متحمل شده و در نتیجه به تکامل رسـیدن بشـر و به خصوص در برخی از افراد شاخصیّت را نیز سبب شده‌اند. مسلماً امامان و امام‌زادگان از سلاله پیامبر آخرین و در مجموع رهرو همین پاکان شاخص خدا هستند که راهنما و روشنی‌دهندهٔ راه و مسیر نیک برای بسیاری از بندگان مخلص خدا شـده‌اند. زاهدان نیز از مکتب و راه روشـن امامان و امـام‌زادگان بر حق و تحت تأثیر سرشـت آنـان درس‌ها گرفته و جز خدمت به خلق خداوند و ارشـاد مردم هیچ‌چیزی را برای خود نخواسته‌اند، که راهشان چه نیکو بوده است.

امـام‌زادگان وارث امامـان بـر حـق بـوده و دارای کمـالات و سـیرت‌های خدایی می‌باشـند که ارزش‌های باطنـی آنان همواره چراغ راه معنویت و رستگاری مردم شیعه مذهب ایران بوده. زاهدین نیز چون امـام‌زادگان از کمالات باطنیِ بسـیار عمیـق برخوردار می‌باشند. اینان نیز در هر زمان مرشد و راهبر بسیاری از انسان‌های مخلص به مبانی دینی و اخلاقی، پرتلاش بوده‌اند. در مجموع بقاع متبرکه امام‌زادگان و زاهدین همواره مأوای دل‌های مشـتاق و عاشق بـه ربانیت، خاندان نبوت ، امامت و پاکان خدا اسـت که همواره بایـد در پایـداری و تزیینات قدسـی آثار آن‌هـا توجهات خاص مبذول گردد. با توجّه به جایگاه بقاع امام‌زادگان در معماری ایرانی – اسلامی این مقاله تلاش دارد به پرسش‌های زیر پاسخ گوید.

۱- شـیوه‌های الحاقی و اجرایی به اسکلت‌سـازی برای نماهای قدسی معماری اسلامی چگونه عمل می‌شوند؟

۲- گسـتردگی در بازسـازی بقـاع متبرکه و نسـبت نمودهای معماری اسلامی تا چه حد جالب خواهد بود؟

روش پژوهش

در این پژوهش از دو روش بهره گرفته شده است.

الف) بررسـی‌های گستره اسـنادی (اسناد نوشـتاری و دیداری و شنیداری) و بهره‌گیری از همایش‌های دینی و فرهنگی (در زمینه‌های معارف، تاریخ، جامعه‌شناسی، هنر، مردم‌شناسی، و...)، برای آشناسازی هرچه بیش‌تر مخاطبان به جهت درک خصایص اخلاقی و تربیتی و انسانی، و تبیین حقایق قدسی و الهی معماری اسلامی ایرانی.

ب) اسـتفادهٔ تجربی از آموخته‌های نظری و به خصوص عملی و اجراییِ میدانی و جسـت‌وجوهای بسـیار پردامنـه و «پیگیری آموزه‌های» اسـتادان بزرگ گذشـته و «رمزگشـایی» از رازهای سر به مهر ایشـان (با همه ریزه‌های پیچیـده آن‌ها) که با تلاش فراوان به دسـت آمده اسـت. این همه، نه تنها در زمینهٔ خود معماری که هم‌چنین در زمینهٔ همه هنرهای وابسـته به آن است. به دیگر بیان، اسـتنتاج تحلیلی و تجربی هنرهای وابسته به معماری اسلامی، در کنار همدیگر، در این بررسـی به شـکلِ مجموعهٔ واحد و (تبیین جزئیات خصوصـاً واژگان عضوهـا و عناصر) شـاخص معماری اسلامی ایرانی آمده است.

ثمرات عملی امام‌زادگان

امام‌زادگان به عنوان یـادگاران امامان معصوم (ع)، در زمان حال، دارای ارزش‌هـای مـادی و معنـوی فراوانـی هسـتند و نقش‌های تأثیرگـذاری بر روی فرهنگِ اتحاد مردم و دین ایفا می‌نمایند. آنان همواره نسـتوه بودن را در برابر ظلم و ظالم، و بسـیاری از خصائل دیگر را از پدران و اجداد خود تا امامان بر حق و طیبین و طاهرین خداونـد آموخته و همیشـه عاطفی و پایبند به تمـام موازین بوده و شـروط بندگی خدا را سـرلوحه زندگی خود داشـته و همواره به هدایت و پرورش اخلاق و دین برای بندگان خدا مشـغول بوده‌اند. در مجموع با حکام جبار، ظلم‌ستیزی و مقابله آشکار و در بسیاری مـوارد، مبارزهٔ پنهان داشـته‌اند و همواره مورد کینـه، تهاجم، آزار، زندان، شـکنجه و حتی شهادت قرارگرفته‌اند. گه‌گاه این بزرگواران از باب سیاست و راهنمایی خلق خدا، از در به دری، خانه به دوشی و دست شستن از خانه و کاشانه و موطن خود، به سوی مردم عاشق خاندان نبوت و امامت ایران، به جای‌جای ایران رهسـپار شدند و با مردم زیسـتند و بـدرود حیات گفتند و در همـان مکان‌ها مدفون شدند.

مردم شیعه مذهب ایران، از باب ارادت به تمامی این بزرگان دین، با تمام وجود و بیش از توان خود برای این بزرگواران بارگاه و مرقد شایسـته بنا کرده و به بهترین شـیوهٔ ممکن، این آثار را تزیین‌های قدسـی نموده‌اند. سـاخت مقبره و آرامگاه برای بـزرگان در ایران بیش‌تر از سـایر کشورهای اسـلامی مورد توجّه بوده است (زکی، ۱۳۶۶: ۴۷). تعداد زیادی از این آرامگاه‌ها از ادوار مختلف در ایران به جـای مانده که یکـی از عوامل بقای آن‌هـا را می‌توان احترام گذاشـتن به گذشـتگان دانسـت (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۰۲). همان طور که هیلن براند بیان می‌کند: «بعد از مسـجد بدون شـک بناهای آرامگاهـی بیش‌ترین حجم معماری را به خود اختصاص داده‌اند». ارنسـت دیز نیز به این مورد اشـاره دارد و می‌نویسـد: «آرامگاه‌ها دارای مقامی شایسته هستند» چه این بناها در میان بناهای تاریخی ایـران پـس از مسـجد در زمرهٔ بناهـای ممتاز به شـمار می‌روند (پوپ، ۱۳۸۷: ۹۱۶). به طـور کلی بناهای آرامگاهی به گروه مقابر مذهبی و غیرمذهبی تقسـیم می‌شـوند که از قرن چهارم هجری بـه بعد در معماری اسـلامی ایران جای خـود را بازنمودند و ادامه یافتنـد (زرین‌کوب، ۱۳۷۹). در این میـان مقابر مذهبی مخصوصاً امام‌زاده‌هـا مقام والاتری دارند و تـا به امروز در حیات اجتماعی و

www.SID.ir

Archive of SID

مذهبی ایرانی جایگاه خود را حفظ کرده‌اند. مقبرهٔ ۱۰۵۰۰ امام‌زاده و ۳۳ پیامبر در کشور، ایران را به قطب امام‌زادگان و پایگاه تشیع در جهان تبدیل کرده است (بختیاری، ۱۳۹۲: ۱۶۲). این تعداد امام‌زاده در ایران، گویای موج گسترده مهاجرت‌هایی است که در قرون اولیهٔ اسلامی به سوی ایران صورت گرفته است (یوسفی آبکسری، ۱۳۷۹: ۱۸۷). مهاجرت امام‌زادگان به ایران، موارد و دلایل مختلفی داشته که از جمله می‌توان به جفای خلفای عباسی، ولیعهدی امام رضا (ع) و دعوت مأمون عباسی، و مهاجرت آن‌ها که در خروج نوادگان علی (ع) علیه خلفای اموی و عباسی شرکت داشته و پس از شکست به ایران آمدند و هم‌چنین آن‌هایی که در زمان حکومت علویان وارد ایران شدند، اشاره کرد (کبیری، ۱۳۷۲: ۹؛ کریمان، ۱۳۷۱: ۲۶۷).

چگونگی ورود اسلام به ایران

برخی براین رأی هستند که حملهٔ اعراب مساوی مسلمان شدن ایرانیان است، این در حالی است که با کمی دقّت و توجّه، محتوای کاذب مطلب مورد ادعا روشن می‌شود. نکتهٔ دیگر شهادت واقعیّت تاریخ است. بررسی مفاد اولین عهدنامه‌های صلح (صفری فروشانی، ۱۳۷۹) میان فاتحان مسلمان و بزرگان محلّی ایران، حاکی از عدم اعمال سیاست اجبار و زور در دعوت و جذب ملل شکست‌خورده در پذیرش دین اسلام، از سوی اعراب مسلمان است. از این رو، گر چه فتح اسلام به وسیلهٔ جنگ حاصل شد اما نشر اسلام به زور جنگ نبود (زرین کوب، ۱۳۸۸). ایرانیان وقتی با مبانی ارزش‌مند اسلام آشنا شدند، به دین دیرینهٔ خویش (زرتشتی)، که دیگر پاسخ‌گوی نیازهای آن‌ها نبود، پشت کردند(انوشه، ۱۳۶۸) و آغوش خود را بر آموزه‌های پیامبر اسلام (ص) گشودند.

گسترش اسلام در میان مردم ما نه به زور شمشیر بود و نه خلق‌الساعه (برخلاف تبلیغات مذکور) و شکست ساسانیان از اعراب، عامل ورود اسلام ناب نبود. نیروی فاتح، به ترویج محدود قرائت رسمی خود از دین پرداخت و با این کار در میان اعیان و اشراف (به جهت تشکیل قشر حکومتی) راه باز کرد و در بسیاری از موارد، از مسلمان شدن اقشار مردم به دلیل طلب مالیات ذمه جلوگیری می‌کردند. خود همین عناد و لجاج و توهین، سبب پافشاری هر چه بیش‌تر مردم و آشنایی آن‌ها با اسلام اصیل و تشیع شد، و این همان گمشدهٔ مردم ما بود. آن‌ها خواهان عدالت و استقلال بودند و این را در تشیع یافتند. از یک سو پادشاهی ساسانی حکومت طبقاتی و حکومت اشراف بود و از سوی دیگر حکومت اموی و حکومت عباسی هم با تکیه بر ستمکاری اشرافیّت و سیستم طبقاتی، به توهین و نقض استقلال مردم سرزمین‌های دیگر و توسعهٔ سلطنت و تشکیل امپراتوری خود پرداختند. از این رو، مردم ما در برخورد با این ظلم مضاعف ضد دینی و مشاهدهٔ شیعه‌ستیزی در کنار آن، به آشنایی با مبانی تشیع پرداختند و راه رهایی و آزادی خود را در آن یافتند. به این صورت و کاملاً به خلاف میل حکام جور اموی و عباسی و با همهٔ فشار و تلاش آن‌ها برای جلوگیری از گسترش آن، تشیع راه خود را در ایران باز کرد.

اثر سادات و امام‌زادگان در ایران پس از اسلام

در تاریخ معماری اسلامی ایران‌زمین، بناهای آرامگاهی بعد از مساجد بیش‌ترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند و در دوره‌های مختلف همواره توجّهات ویژه‌ای را به خود معطوف داشته‌اند (هیلن براند،۱۳۷۷: ۳۳۴). به علّت ظلم و ستم خلفای اموی و عباسی، علویان در جست‌وجوی پناهگاه، مناسب‌ترین منطقه را ایران و بیش‌تر مناطق هموار جنوب و رشته کوه البرز مثل قزوین، ری، قم، ساوه تشخیص دادند(ترکمنی و پرگاری، ۱۳۸۰: ۱۲۶). سرزمین ما با کیفیّت خاص جغرافیایی، سادات و امام‌زادگان را در خود پناه داد. ولی ویژگی مهم‌تر از موقعیّت جغرافیایی، وضعیّت اجتماعی ما بود که بهترین زمینه را برای این کار فراهم کرد. پس از آن هم تشکیل اقطاب معنوی و دینی و اثرات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی آن‌ها، در زمان زندگانی ایشان و پس از آن، تا حالا همیشه منشأ اثر خیر بوده است. این تبار پاک و سادات شریف و کریم خود را به جای‌جای ایران رسانیده و در میان مردم و علاقه‌مندان به خاندان پیامبر زندگی کردند و بسیاری از سوی دشمن به درجه رفیع شهادت نائل آمدند(قمی، ۱۳۸۷).

در آغاز دوران اسلامی، چند جنبش آزادی‌خواه و استقلال‌طلب ملی (مثل شعوبیه) شکل گرفت و در کنار آن، چند حکومت محدود و موقّت محلّی، در زمان‌های گوناگون در گوشه و کنار سرزمین ما شکل گرفت. استقلال‌طلبی به صورت تشکیل نهضت و حکومت، قرون بعدی هم دنبال شد و برای مردم ما آرمان همیشگی بود. حتی حملهٔ مغول هم به آن دامن زد و با نهضت و حکومت سربداران خود را نشان داد.

آرمان ملی استقلال‌طلبی و اخراج اجانب، روحانیّت را به رهبری برگزید و در این میان، تعالیم شیعی محوریّت کار بود و سرانجام این آرزو با تشکیل حکومت و دولت ملّی صفوی بر اساس رسمیّت مذهب تشیّع تحقق پیدا کرد. آوردن نام بزرگان «مکتب اصفهان»، خود بر شکوفایی اندیشه‌ها و سنن گوناگون عقلی (از فقهی گرفته تا عرفانی، کلامی فلسفی و حتی اخباری) کفایت می‌کند: محمدباقر داماد (میرداماد)، میر ابوالقاسم فندرسکی، فیض کاشانی، صدرالدین محمد شیرازی (ملاصدرا)، بهاءالدین عاملی (شیخ بهایی)، محمدباقر مجلسی (مجلسی دوم/پسر) (نصر، ۱۳۸۳).

امام‌زادگان و سیر تحوّلات

ورود تدریجی امام‌زادگان به ایران و تشکیل کانون مقاومت به محوریّت تشیّع و تمثیل جهادی سادات و ادامهٔ مبارزه به مدیریّت روحانیّت که در سراسر سرزمین ما روی داد، بزرگ‌ترین زمینه را برای

www.SID.ir

Archive of SID

صیانت اجتماعی و تحوّلات سیاسی در برخورد با بیگانگان فراهم کرد. پس از دوران حکومت اعراب و ترکان و مغولان که همزمان با آغاز عصر استعمار در جهان است، همین میراث و تجربهٔ گوهربار به کار آمد و جلوی یورش غربیان را گرفت، درحالی که بسیاری از سرزمین‌های جهان مستعمره ممالک غربی شدند و چندین سرزمین اسلامی مورد هجوم استعمار قرار گرفت و به حال نیمه مستعمره اشغال شدند. امّا سرزمین ما که بانی و وارث فرهنگ جهادی شیعی بود، با همهٔ آسیبی که دراین‌باره دید، هرگز تسلیم استعمار نشد.

تشکیل تمدّن شیعی (دوران صفوی) به بسط و ربط نیاز داشت و همانند هر پیشرفت دیگری در جهان، به شبکهٔ ارتباطی جاده‌ای نیاز پیدا کرد. از آن جا که راه‌سازی نیازمند محاسبهٔ عوامل و شرایط متعدّد طبیعی، جغرافیایی و جمعیّتی و انسانی است، بهترین مرکزیّت برای این منظور، بقاع متبرّکه بودند که تمرکز جمعیّتی لازم را داشتند و هم با این کار، زمینهٔ ارتباط عوارض طبیعی بعضاً دشوار رفع می‌شد؛ به ویژه، این که امامزادگان عمدتاً و عمداً به مناطق صعب‌العبور می‌رفتند که پناهگاه بهتری برای آنان بود. پس با توجّه به مرکزیّت حاصله، اقشار جمعیّتی تشکیل شده بود که پس از دوران اختفا و شروع دوران بسط تمدّن، به جاده و خطوط ارتباطی نیاز داشت.

جدای از این، همان‌گونه که همیشه و حتّی به وقت شرایط بحرانی، بقاع متبرّکه مرکز توجّه خاص و نوعاً مأمن (عقیدتی و حتّی جهادی) مردم بودند، در زمان عمران و تشکیل تمدّن هم این ویژگی خود را حفظ کردند و منشأ اثر خیر شدند. برای همین بسیاری از ساخت و سازها در کنار بقاع متبرّکه شکل گرفت و بیش‌تر بناهای عمومی و عام‌المنفعه و امور خیریه، در اطراف آن ساخته شد. در واقع بناهای آرامگاهی، بعد از مساجد در شمار پرتعدادترین آثار معماری قرار دارند(حسینی، ۱۳۸۹: ۵۸). ساخت این بناها که از سدهٔ چهارم قمری به بعد، با پدید آمدن سلسله‌های مختلف محلّی در شرق و شمال ایران رواج یافت، در دوره‌های بعدی اسلامی تداوم یافت (پیشین).

خیریه و اوقاف

تشکیل و توسعهٔ مؤسسه‌های خیریه و اوقاف (به محوریّت بقاع متبرّکه) و قبول خیرات و نذورات، و هم‌چنین گسترش بنای اصلی امامزادگان و بناهای پیرامونی آن‌ها (مانند محل اقامت زائران و اماکن خدماتی عمومی)، جدای از کمک به حال مردم، به خودی خود جوری ایستادگی در مقابل قدرت اشرافیت حکومتی بود. اخلاق مذهبی مردم دراین‌باره، به یک نوع منشأ اثر به حکومت هم شد و این کار به صورت سنّت عام عوام و خواص در آمد. جوری که خود شاهان و درباریان هم به این سنن و عقاید ملّی عمل می‌کردند. برای نمونه، شاه‌عباس به نیّت اسم مبارک حضرت امیرالمؤمنین (ع)، به حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)، ۱۱۰ جلد کتاب اهدا و وقف کرد. و نمونه‌های از این دست، به صورت سنن مختلف حسنات اعمال (خیرات و نذورات اوقاف) بسیار است.

اعتقاد مردم ایران به امامزادگان و زاهدان خدا و نذر و نیاز بدان‌ها بس عمیق و وسیع از معنویّت این بزرگواران حکایت دارد. چرا که در حیات این بزرگان، مردم به رستگاری‌های اخلاقی و دینی رسیده‌اند و پس از حیات ایشان مردم شیعی مذهب ایران با اعتقادات وسیع و گسترده به این بزرگان در درماندگی‌ها، دخیل آنان شده و می‌شدند و با وساطت این بزرگان حاجت‌های خود را به درگاه خداوند می‌برند. از همین رو، با اعتقاد مردم به امامزادگان و زاهدان خدا، مکان قبور آنان را بس گرامی داشته و اقدام به ساخت‌وساز بارگاه و بقاع متبرّکه برای آنان کرده‌اند و ارزش‌های معماری را برای قبور آنان آفریدند؛ آثاری که مملو از معنویّت و ارزش‌های هنر قدسی است. رفته رفته این اماکن جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ دینی ایرانیان یافت و از دو سو مورد احترام و توجّه مردم ایران بوده‌اند. از یک سو اعتقاد و ایمان به خاندان نبوت و امامت و گرایش آنان به عدالت و فضایل انسانی و از سوی دیگر فضیلت وجود امامزاده‌های مدفون در این بقاع، به عنوان نمادی از اعتقادات مذهبی مردم ایران (بالله و احمدزاده، ۱۳۹۳). امروزه هزاران زن و مرد مسلمان در لحظه‌های بیم و امید و در اوقات فراغت خود به این زیارتگاه‌ها و اماکن متبرّکه می‌روند و به امید گره‌گشایی از مشکلات خود یا بستگان به آن‌ها توسّل می‌جویند (قمی، ۱۳۶۱: ۷۷).

بررسی هنرهای تزیینی بارگاه امامزادگان و بقاع متبرّکه زاهدان

گرایش به تزیین به عنوان یکی از نیازهای فطری انسان که لازمه زندگی اوست به وسیلهٔ خداوند در نهاد او قرار داده شده است. در آیهٔ ۳۱ و ۳۲ سورهٔ الأعراف آمده است: «ای فرزندان آدم، زینت و آراستگی خویش را نزد هر مسجدی اتخاذ کنید و...» (انصاری، ۱۳۸۱: ۶۶).

اکاشه، بزرگ هنرمند و هنرشناس مسلمان مصری و جهان اسلام در دانشگاه برلین و در سخنرانی خود چه زیبا می‌گوید: «اگر می‌خواهید هنر را بررسی کنید، باید هنر را در هنرهای اسلامی جهان، خصوصاً هنرهای متعدّد به وجود آمده از هنرهای شیعی و بالاخص هنرهای معماری اسلامی مردم شیعه مذهب ایران بررسی کنید». تزیینات معماری اسلامی ایران برای کلیه مکان‌های مقدّس، خصوصاً برای بارگاه امامزادگان و بقاع متبرّکه، از سرپنجهٔ استادان بسیار هنرمند مسلمان و بی‌توقع از مادیات، با رنج فراوان و از سر شوق به هنرهای قدسی و خصوصاً از سوی ارادت به الله و صاحبان قبور مکرم، آن‌چنان زیبا آفریده شده است که جذب‌کنندهٔ قلوب مسلمانان است. نه قلوب و وجود مسلمانان عالم، بلکه دل‌ها و روان هنرمندان و هنرشناسان غیرمسلم را نیز به تسخیر باطن کشیده است. این آثار معماری هر چند در ایران است، امّا تعلق آن به کل بشریت و کره ارض است.هر کدام از این بارگاه و بقاع متبرّکه، یک موزه معماری است .از فنون ساخت‌وساز در پوشش طاق و گنبد تا الگوهایی که در شیوه‌های اجرایی آن‌ها استفاده شده و هم‌چنین همه هنرهایی که در آرایه‌ها به‌کاررفته است؛ مانند: کاشی کاری[1]،

www.SID.ir

Archive of SID

گره‌سازی[۲] با آجر یا با کاشی، یا با آجر و کاشی توأمان، معقلی[۳]، کاشیِ تراش[۴]، کاشیِ پیش‌بر[۵]، گچ‌بری‌های نقوش گیاهی[۶] و ...، هم‌چنین آینه‌کاری و مذهب زیر نقش و نیز کارهای منبّت روی چوب از درها، پنجره‌های مشبک چوبی، دست‌اندازها و نرده‌ها، انواع ضریح‌ها از چوب یا فلز و به ویژه نوع فولادی آن، قبه‌ها و مکعب‌های گوشه‌گِرد و سپس کتیبه‌ها و خطوط مختلف و ... که همگی شایان توجّه هستند (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۳۱۲-۳۱۱).

به طوری که در عنوان مقاله یاد شده است، بحث تزیینی و عموماً جزییات شگرف از پدیده‌های بی‌همتای معماری اسلامی مورد نظر است که با دقّت در عمق تصاویر که خود گویای بسیاری از مطالب و هنرهای قدسی است، آن‌هم با دل‌پذیرترین و پربارترین جزییات معماری اسلامی برای بارگاه امامزادگان و بقاع متبرکه زاهدان مورد بحث قرار خواهد گرفت. مسلماً توجّه به اصطلاحات فنی هنری در زیرنویس تصاویر و واژه‌های پی‌نوشت دیدگاه و رویکرد مقاله را رساتر خواهد ساخت (تصاویر شمارهٔ ۱ تا ٤).

پدیدهٔ هنرهای قدسی

به طور خلاصه، زیباترین و باارزش‌ترین هنرهای وابسته به معماری اسلامی در بقاع متبرکه و امامزادگان از هنرهایی شگرف برای «ازاره‌سازی‌ها[۷]»، «اسپَرسازی‌های[۸]» منقوش، «پشت بغل‌سازی‌ها[۹]»، کتیبه‌سازی‌های عمودی و افقی، از انواع متعدّد خط کوفی، کوفی پیرآموز، کوفی شجری، کوفی مزهر، کوفی شمایل‌دار، کوفی خرطوم فیلی، کوفی هندسی و بسیاری دیگر از شاخه‌های آن تا کوفی مرادف، و بالأخره هفت قلم خط اصلی چون نسخ، ثلث، رقاع، محقق، ریحان، تالیق و نستعلیق، و شاخه‌های متعدّد آن‌ها و شیوه‌های بسیار شگرف و بی‌مانند هندسهٔ نقوش، مانند کارهای گره، «گره اندر

تصویر شمارهٔ ۱: پوشش گنبد در حال اجرا، بارگاه امامزاده محمد (ع)، خیابان طبرسی مشهد مقدس، بنا (دوره صفویه)، مأخذ: زُمَرشیدی، ۱۳۹۰

تصویر شمارهٔ ۲: جزییات نقش ردیف‌بندی، منبت در «آلات گره ده» بخشی از در ورودی به بارگاه امامزاده حسین (ع)، قزوین (دوره صفویه)، مأخذ: کیانمهر، ۱۳۸۳

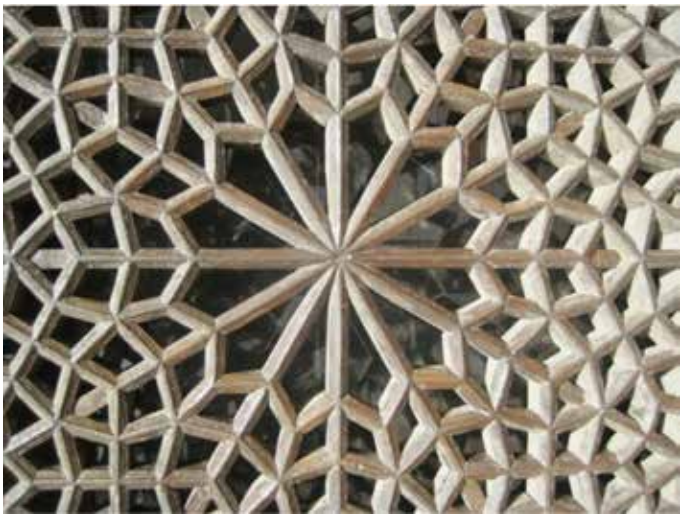

تصویر شمارهٔ ۳: بخشی از «قیدبندی» پنجره «گره درودگران دوازده بلوط» بارگاه امامزاده اوسط جوشقان، کاشان (دوره صفویه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ٤: ضریح مطلاکاری: بارگاه امامزاده اسماعیل، بازار تهران (دوره قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

گره[10]»، و «شـاه گره[11]»، بی‌نهایت از ذوق و اصول و قاعده با کاربری از مصالح گوناگون، به خصوص «کاشـی معرق[12]» و پدیده‌های بس جـذاب از هنرهای بی‌مانند در انواع نقوش «اسـلیمی[13]»، «ختایی[14]»، حرکات «ترنج[15]»، «نیم ترنج[16]»، «سـر ترنج[17]»، گل‌های بوته جقه‌ای و «دوترمه[18]»، پیچک‌های افشـون «افشـان» و گل‌های شاه‌عباسـی، بادمک‌دارهـا بـا پیچش و خمش‌های بسـیار مـوزون به اصطلاح «رو وارو» و دل‌نشین، نقوش شطرنجی از انواع «گلچین‌های معقلی[19]»، «گره معقلی[20]» و به خصوص «خط معقلی[21]» و «سه رگی بنایی[22]» در جای‌جای نماسـازی‌های این مکان‌های مقدس به وجود آمده است. کاربرد نقوش هندسـی ، اسلیمی و ختایی به عنوان فرم‌های تزیینی معماری و خودداری از کشیدن تصویر موجودات ذی‌روح در بیش‌تر محیط‌های مصنـوع به خصوص در اماکن مقدس مثـل امامزاده بر اسـاس روایتی بوده اسـت که در این باب از معصومین رسیده است (انصاری، ۱۳۷۶: ۸۳). حجاری‌ها از نقوش و خط بسیار زیبا و خدایی، بـه خصوص درهای منبّت منقوش از گره هندسـه و درها با روکش فلز «قلم‌کاری و حکاکی شـده از انواع نقوش و خط» از «زر و سیم» و آینه‌کاری‌های بسـیار شـگرف و پر کار گود و برجسته از نقوش هندسـی و جایگاه و اهمیّت آن در انعکاس نور و روشـنایی هرچه بیش‌تر فضا از دیگر ویژگی‌های این اماکن است (وحدتی دانشمند، ۱۳۸۶: ۱۱۱) (تصاویر شمارهٔ ۵ تا ۱۳).

تصویـر شـمارهٔ ۵: خـط «کوفی آجری» برجسـته از هنر تیشـه‌داری با نقـوش گره آجـری «شمسـه شـش و...» پیش‌خـوان ورودی به روضه مقدسـه حضـرت عبدالعظیـم حسـنی (ع)، شـهر ری (دوره آل‌بویـه)، مأخـذ: نگارندگان

تصویـر شـمارهٔ ٦: خـط نسـخ آجـری برجسـته از هنر تیشـه‌داری «بسـم الله و...»، خـط معقلـی متداخـل کاشـی برجسـته به عبـارت «لااله‌الاالله، محمد رسـول الله، علـی ولـی الله» مکرر، ایوان بقعه شـیخ عبدالصمـد نطنزی، نطنز (قرن هشتم هجری قمری) بازسازی دوره‌های بعد و معاصر، مأخذ: نگارندگان

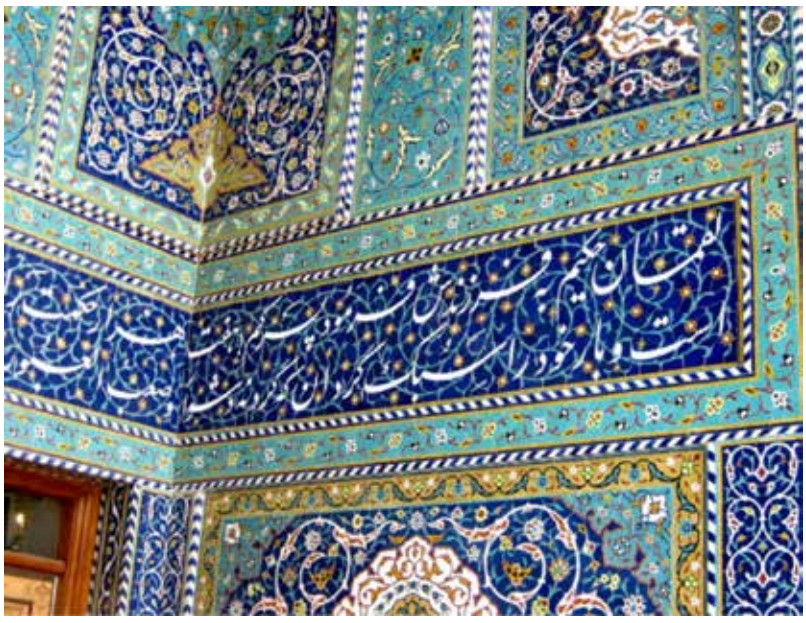

تصویر شمارهٔ ۷: «خط نستعلیق» کاشی معرق، ایوان بارگاه امامزاده طاهر (ع)، شهر ری، (معاصر)، مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر شمارهٔ ۸: ۱- «خط معقلی الله، علی، فاطمه، حسن و حسین» در شمسه‌بندی مدور، زمینه خط گلچین معقلی، ۲- «خط سه رگی بنایی» در زمینه «گلچین پنج‌رگی» از «ترکیب‌بندی افقی و عمودی»، گردونه ساقه گنبد بارگاه امامزاده طاهر (ع)، شهر ری (بازسازی معاصر)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۹: ۱- «دوحاشیه کشی گلچین معقلی خوشه انگوری»، ۲- «خط بنایی سه رگی متکامل»«بخشی از آیه مبارکه آیت الکرسی» گردونه ساقه گنبد بقعه خواجه ربیع مشهد (دوره صفویه)؛ بازسازی معاصر،
مأخذ: زُمَرشیدی، ۱۳۹۳

تصویر شمارهٔ ۱۱: درب حکاکی و قلمکاری «زرین و سیمین» از نقوش گل و گیاه، خط و... گود و برجسته بارگاه حضرت امامزاده محمدبن‌موسی‌الکاظم (ع) شیراز (معاصر امروز)،
مأخذ: زهرا قربانی دانشجوی رشته معماری

تصویر شماری ۱۰: «در منبت» و گره «چهار بندی شش شیرازی» بارگاه امامزاده سهل‌بن‌علی (ع)، شاه‌زند اراک (دوره صفویه)،
مأخذ:نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۱۳: ۱- نقوش بی‌همتای «اسلیمی و ختایی گردان مدور»،«ترنج اندازی» در «قاب دسته سبدی»، ۲- «پشت بغل‌سازی منقوش»، «کتیبه‌های خط نستعلیق شعر و...» مجموعه صحن عتیق بارگاه حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) (دورهٔ قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۱۲: ۱- گره «طبل سرمه‌دان»«شاه‌گره» ۲- گره «چهار لنگه سرمه‌دان» در متن آلات شاه‌گره، بخشی از سقف جدیدساز مجموعه بارگاه احمدبن‌موسی (ع)، شیراز، مأخذ: زهرا قربانی دانشجوی رشته معماری

www.SID.ir

Archive of SID

تحلیل هنرهای شگرف به خصوص تزیینات طاقی

رونـد هنرهای وابسـته به معماری اسـلامی بـرای بناها مقدس آرامگاهی یاد شـده، همـواره از هنر گچ‌بری‌های بسـیار باقاعده و بهره‌گیـری از نقـوش الهـی و قدسـی، تلفیق هنـر بی‌همتای گچ‌بـری و آینه‌کاری از هفـت قلم خط و انواع کوفـی همراه با پدیدهٔ نقوش گیاهی، نگارگری‌های بسـیار با فلسفهٔ قدسی از هنر تذهیب و... در اسپَرها، زیر «دورهـا[۲۳]»، زیر طاق‌ها و گنبدخانه‌ها، پدیده‌های ارزش‌مند از هنر «منبت‌کاری[۲۴]»، بوده و به نظر می‌رسد بیش‌تـر تزیینـات از فنون کنده‌کاری روی چوب حاصل شـده‌اند (پوپ، ۱۳۸۸: ۸۲) از جمله نقوش و خطوط بر روی درها و ساخت‌وساز پنجره‌های چوبی از قید بندی‌های بسیار ظریف و منقوش از «گره درودگران[۲۵]» و مفروش‌سازی شیشه‌های الوان در پشت قیدبندی‌ها، به واقع شـاهکارهای هنرهای بسیار گسـترده، عمیق و ریشه‌ای با اصول و قاعدهٔ هندسـی از انواع «رسمی‌بندی‌ها[۲۶]»، «کاربندی‌ها[۲۷]»، «یزدی‌بندی‌ها[۲۸]»، «کاسه‌سـازی‌های آویزدار[۲۹]» بسیار پرکار، نقش و هندسـه، «مقرنس[۳۰]»بندی‌های «طاس و نیم طاس[۳۱]» و به خصوص «آونگ‌دار[۳۲]»، «گونه‌سـازی‌های[۳۳]» بسیار دلنشـین، اختربندی‌ها با استفاده از انواع مصالح گوناگون» به وجود آورده است. انواع متعدّد طاق‌پوش‌هـا با گلچین‌هـای آجری چون انواع «خفته و راسـته‌ها، خفته و راسـته لوز کلوکبندان‌ها، حصیری‌ها، خوشـه گندمی‌ها و خوشـه انگوری‌ها، فرفره گردان‌ها، سم آهو یی‌ها» و بسیاری دیگر به وجود آمده است. از سوی دیگر، مقرنس برجسته‌تر ین تز یین و درعین‌حال زیباتر ین، رازمندتر ین و پرشکوه‌تر ین جنبه آن است (بلخاری قهی، ۱۳۸۴: ۵۰۴).

پدیدهٔ کاشـی‌کاری معقلی و معرّق بسـیار ظر یف و دل‌نشین و ز یبـا از نقوش گوناگون، به خصوص گـره و خط در جای‌جای این مکان‌های مقدس، «کاشی هفت رنگی[۳۴]»، «کاشی زیر رنگی[۳۵]»، «کاشی زرین فام[۳۶]»، «کاشی پیچ[۳۷]» تک رنگ به خصوص فیروزه‌ای برای نبش محراب‌ها، غرفه‌ها، ایوان‌ها، صفه‌ها و... و بالأخره با به کارگیری از نقوش و خطوط برای تزیین گنبدها و گلدسـته‌ها و بـا تمام وجود از خلق هنرهای قدسـی، مطلا و نقره‌کاری با ریزه‌کاری بدیع برای صندوق و ضریح مبارک این بزرگان از پدیده‌های گوناگون (طرح، نقش و اجرا) و بسیاری دیگر از هنرهای وابسـته به معماری برای امامزادگان بسیار عظیم‌الشأن دیده می‌شود (تصاویر شمارهٔ ۱۴ تا ۱۹).

تصویر شمارهٔ ۱۵: هنر گچبری از «ترنج اندازی» و «پیچک‌های افشون و...» دو اسپَر ایوان ورودی به روضه مقدسه حضرت احمدبن‌موسی (ع) شیراز (دوره قاجاریه) بنا از دوره «اتابکان فارس»، مأخذ: زهرا قربانی دانشجوی رشته معماری

تصویر شمارهٔ ۱٦: «هنر نگارگری و نقاشی»، «تذهیب‌بندی» روی گچبری و گچ کاری، بارگاه امامزاده اسـماعیل (ع) اصفهان (بنا دوره سـلجوقی؛ نگاره‌ها از دوره صفویه)، مأخذ: آرشیو مدیریت اوقاف و خیریه اصفهان

تصویر شـمارهٔ ۱٤: هنر بی‌همتای «آجرکاری از تیشـه‌داری»، «خط معقلی خفته و راسته گُود و برجسته» آجری از نام مبارک «علی (ع)» بارگاه امامزاده اسحاق (ع) ملقب به مشهد نور مازندران (دوره تیموری)،
مأخذ: Eravsar, 2013

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر شمارهٔ ۱۸: «یزدی‌بندی»، غرفه صحن بارگاه امامزاده طاهر (ع) شهر ری (دوره قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۱۷: «رسمیِ مقرنسِ طاسه‌ای»، ایوان ورودی به رواق بارگاه امامزاده صالح (ع) شمیران (معاصر امروز)، مأخذ: نگارندگان

نشانه‌هایی از امامزادگان

بارگاه‌های حضرت معصومه (س)، احمد بن موسی (ع)، میر محمد، سید علاءالدین حسین و... در شیراز، امامزاده حسین قزوین و ...، امامزاده اسماعیل و هارون ولایت و... در اصفهان، امامزاده میر احمد و... در کاشان، امامزاده سلطانعلی بن محمد الباقر(ع) در مشهد اردهال کاشان، حضرت هلال بن علی (ع) در آران کاشان، امامزاده یحیی بن موسی و امامزاده قاسم و... در سمنان، امامزاده سید جعفر و امامزاده سید محمدجعفر و... در یزد، امامزاده ابراهیم در بابلسر، و امامزاده علی‌بن زید و امامزاده «دال و ذال» در تبریز، امامزاده عبدالله در همدان، امامزاده سیدجمال‌الدین ابن جعفر الصادق(ع) در کرمانشاه، امامزاده محمد محروق(ع) و امامزاده ابراهیم در نیشابور، امامزاده یحیی(ع) در سبزوار، امامزاده محمد به نام «گنبد خشتی» در محله نوغان مشهد، امامزاده سید محمد علوی در حومه مشهد، امامزاده حسین‌ابن موسی الکاظم(ع) برادر بزرگوار امام رضا(ع) در طبس، امامزاده سید مظفر در بندرعباس، امامزاده یحیی و امامزاده اوغلان در اردبیل، امامزاده هاشم در جاده هراز و بالأخره امامزاده داود در استان تهران، امامزاده یحیی(ع) در آبادی «دوزعنبر» از شهرستان ساوجبلاغ استان البرز، دو امامزاده به نام صالح(ع) در شمیران و فرحزاد تهران، امامزاده زید(ع) و امامزاده اسماعیل در بازارهای تهران، امامزادگان عظیم‌الشأن حضرت عبدالعظیم حسنی(ع)، طاهر(ع)، حمزه(ع) در شهر ری و بالأخره امامزادگان عظیم‌الشأن بسیار زیادی در شهرهای بزرگ، شهرهای کوچک، شهرک‌ها تا روستاها در جای‌جای ایران اسلامی و تا جزیره خارک امامزاده میرمحمد(ع)، چقدر زیبا و چقدر گسترده از انواع هنرهای وابسته به معماری بی‌همتای اسلامی ایران بهره گرفته‌اند که بحث در مورد تفکیک و تحلیل هر کدام «مثنوی هفتاد من کاغذ» می‌طلبد (تصاویر ۲۰ شمارهٔ تا ۲۷).

تصویر شمارهٔ ۱۹: «مقرنس‌بندی طاسه و نیم طاس» گچی، بارگاه امامزاده اسماعیل (ع)، بازار تهران (دوره قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۲۰: پنجره گسترده از هنر «گره درودگران»؛ «مقرنس‌بندی آویزدار»، «برج شگرف ساعت» و... صحن عتیق مجموعه بارگاه امامزاده حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) شهر ری (دوره قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر شمارهٔ ۲۱: اجرای بی‌همتا با نقش «فرفره گردان»، «کاربندی طاق» هشتی بارگاه امامزاده حسین (ع)، قزوین (دوره صفویه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۲۴: «گنبد رک» منقوش به «گلچین‌های لوز در لوز» و... ؛ گلدسته‌های منقوش از «گلچین معقلی و گره» و... امامزاده ابراهیم (ع) کاشـــان (دوره قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۲۵: نقوش گره معقلی «طبل اندر طبل» «گنبد غنچه‌ای» امامزاده محمد (ع) شیراز (دوره اتابکان فارس) بازسازی دوره بعد و معاصر، مأخذ: زُمَرشیدی، ۱۳۷۳

تصویر شمارهٔ ۲۲: کلیات بنا ده وجهی طره‌دار و نقش «خط معقلی خفته و راســـته گود و برجســـته» (الله مکرر، علی، مکرر گردان) و گلچین‌های آجری و... بارگاه منقوش آجری امامزاده «اسحاق (ع) نور» مازندران (دوره تیموری) بازسازی معاصر، مأخذ: Eravsar, 2013

تصویر شـــمارهٔ ۲۳: «مقرنس‌بندی» ایوان، دو گلدســـته منقوش به «خط معقلی چلیپایی» (محمد، علی) در «آلات سه کُرن و...» امامزاده اسماعیل (ع)، بازار تهران (دوره قاجاریه)، مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

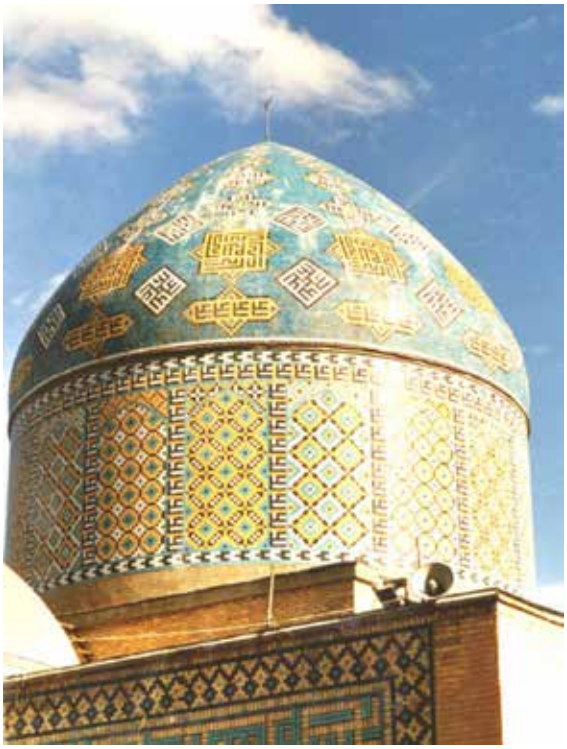

تصویر شمارهٔ ۲۶: «قاب‌بندی» ساقه گنبد از گلچین معقلی، «خط معقلی چهار الله، چهار علی» و... گنبد امامزاده محمدمحروق (ع)، نیشابور (دوره صفویه) بازسازی معاصر، مأخذ: زُمَرشیدی، ۱۳۸۴

بقاع متبرّکه زاهدان

بقعهٔ شـیخ حیدر در حومه اردبیل، بقعهٔ شیخ زاهد گیلانی در لاهیجان، بقاع متبرّکه سید ابراهیم (سنگ بسم‌الله) و سید حمزه و صاحب‌الامر در تبریز، بقعهٔ عارف خداجو شـیخ محمد خراسانی معروف به صاحب «گنبد سـبز»، بقعهٔ پیر پالان‌دوز، بقعهٔ شـریف حضرت خواجه ربیع یکی از هشت یار بسیار نزدیک به نبی اکرم (ص) که در جنگ صفین (دو صف) رشـادت‌ها کرد در مشـهد، بقعهٔ خواجه مراد، بقعهٔ خواجه اباصلت یار و خادم حضرت علی‌بن موسی‌الرضا (ع) در حومهٔ مشهد و بقعهٔ شریف دانیال نبی یکی از پیامبران عظیم‌الشـأن یهود در شـوش، بقعهٔ حیقوق نبی (ع) یکی دیگر از پیامبران بزرگ یهود در تویسـرکان، بقعه و بارگاه حضرت قَیدا نبی (ع) پسر حضرت اسماعیل (ع) و جد بزرگوار سی‌ام پیامبر اسـلام (ص) در زنجان و بقعهٔ سـه برادر به نام‌های سید گل سرخ، سید گل زرد و سید گل میشکیده در یزد، بقعهٔ شاه نعمت الله ولی در ماهان کرمان و به طور کلی، بسیاری بسیار دیگر از بقاع متبرّکه کـه در جای، جای ایـران از بدیع‌ترین آثار معمـاری و مخصوصاً ارزش‌های هنرهای تزیینی و قدسـی وابسته به معماری اسلامی یاد شده اسـت، آن‌چنان به زیبایی‌های معنوی اثر گذارده است که به حق و بدون اغراق برخی از آنان چون بارگاه حضرت معصومه(س)، احمد بن موسی «شـاه چراغ (ع)»، بقعهٔ شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بقعهٔ شـریف عارف خداجو سـید رکن‌الدین در یـزد، آثار هنری بسـیار در مجموعه‌های شـیخ‌احمد جامی در تربت‌جام و مولانا

تصویر شمارهٔ ۲۷: «خط بنایی سه رگی»، گنبدهای امامزاده ابراهیم بطحا (ع) و ابوالحسن زین العابدین (ع) مشهور به «هارون ولایت» اصفهان (دوره قراقویونلو) بازسازی دوره‌های بعد و معاصر،
مأخذ: Hattstein and Delius, 2004

محمد تایبادی در تایباد از اسـتان خراسان رضوی و برخی دیگر را از باب غنای هنرهای قدسـی و الهی می‌توان بزرگ موزه هنرهای معماری اسلامی جهان اسلام دانست. مکان‌هایی که شگرف‌ترین، عمیق‌ترین و گسـترده‌ترین و در مجموع، با کمال‌ترین ارزش‌های هنرهای قدسـی به زیبایی گوشه‌ای از زیبایی خود «خدا»، جاودانهٔ هنر شـیعه مذهب مردم مسلمان ایران در جهان شده‌اند. آثاری که جـلا دهندهٔ روح و وجود انسـان‌های مخلـص و خداجو در بارگاه امامزادگان شریف(ع) و بقاع متبرّکه شده‌اند و در مواردی، برخی از این آثار بر تارک معماری جهان می‌درخشند.

(تصاویر شـمارهٔ ۲۸ تا ۳۸؛ نکته: در بررسی از موارد یادشده به نظر می‌رسد که تصاویر کلیات باشند؛ اما با دقت در آن‌ها خواهیم دید که جزییات نهفته در آثار نظر ما را به خود جلب می‌کند).

تصویر شمارهٔ ۲۸: نمای بی‌همتای منقوش، بارگاه امامزاده صالح (ع) شمیران (ساخت و ساز امروز)، مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

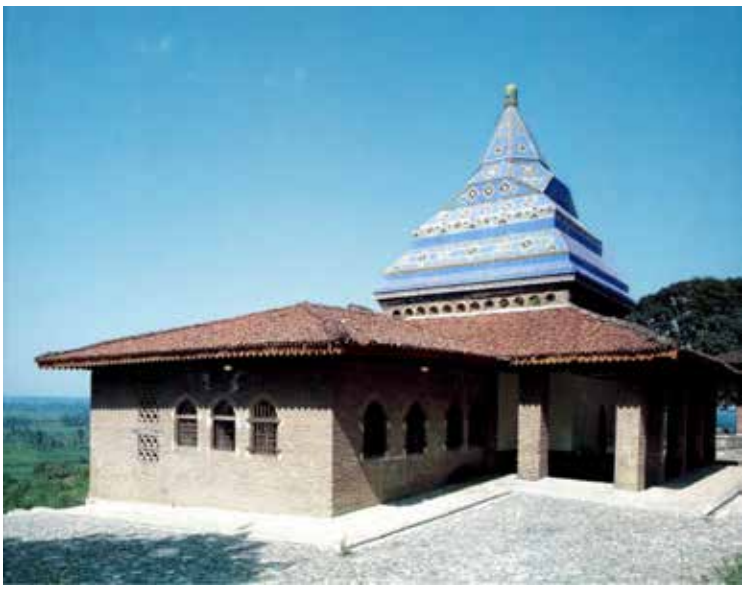

تصویر شمارهٔ ۲۹: گنبد منقوش «معقلی بندرومی کشیده»، (زینه‌ای پخ هرمی)، بقعه تاج‌الدین ابراهیم سنجانی معروف به شیخ زاهد گیلانی (دوره صفویه)، مأخذ: اصلاح عربانی، ۱۳۸۴

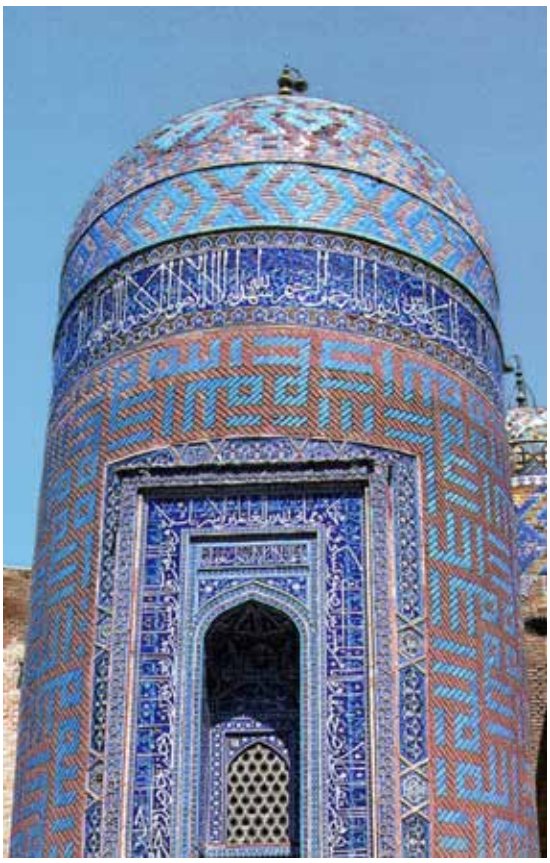

تصویر شمارهٔ ۳۰: «گنبد الله، الله» «خط معقلی خفته و راسته» و... مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، اردبیل (دوره ایلخانی) بازسازی دوره‌های بعد و معاصر، مأخذ: نگارندگان

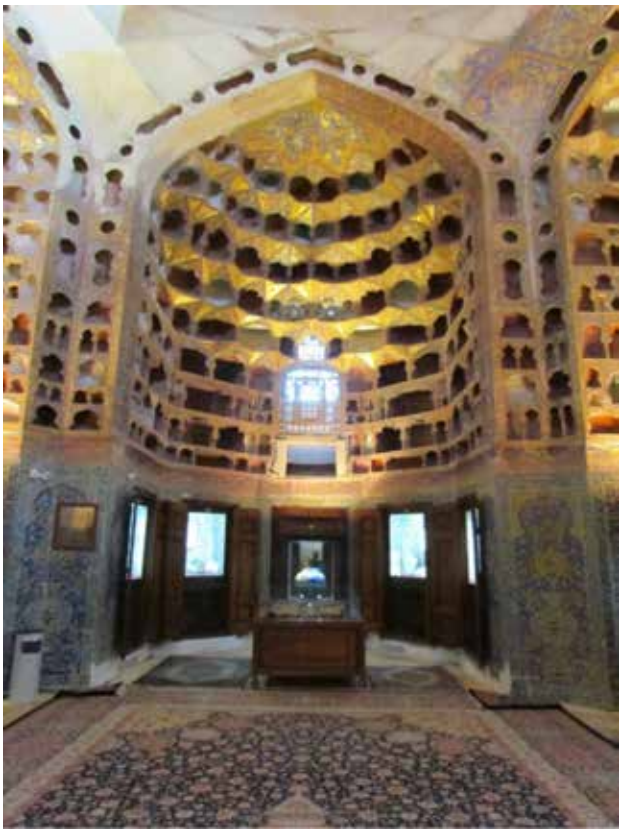

تصویر شمارهٔ ۳۱: هنر تُنگ‌بُری، «چینی‌خانه» مجموعه داخلی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، اردبیل (دوره صفویه)، مأخذ: حسن فریدون‌زاده

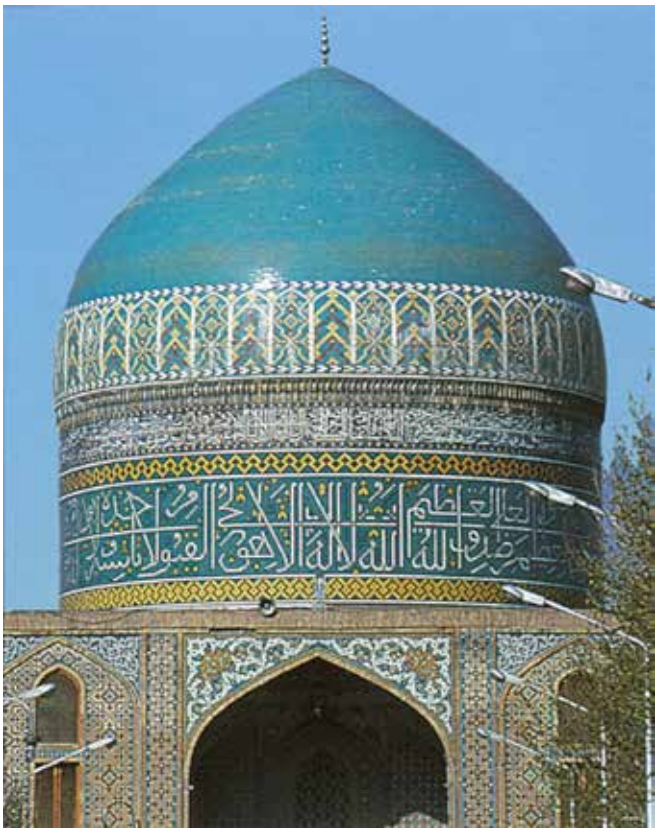

تصویر شمارهٔ ۳۲: نمای کلی بقعه از «سرپایه‌های عمودی و کتیبه‌های افقی» از گلچین «معقلی بادبزنی»، «پشت بغل‌سازی کاشی هفت‌رنگی»، «ایوان کاربندی»، «خط سه‌رگی بنایی»، «خط ثلث»، «قطاربندی» و... گنبد خواجه ربیع، مشهد (دوره صفویه)، مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر شمارهٔ ۳۳: «نقوش اسلیمی» در آلات (هشت و گیوه)، «نقوش پیچک‌های» (شمسه هشت ترنج‌دار و...) «کاشی‌های خشتی زیرنقشی»، ازاره‌سازی بی‌همتای داخلی بقعه خواجه‌ربیع، مشهد (دوره صفویه)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۳۴: «خط معقلی خفته و راسته اُریب» (الله اکبر)، «خط چلیپایی ثلث نما» (الملک لله) مکرر و... گلچین معقلی گنبد، گنبد بی‌همتای سیدرکن‌الدین، یزد (اواخر دوره ایلخانی و اوایل دوره تیموری)، مأخذ: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۳۶: کشکول شگرف از هنر «حکاکی و قلم‌کاری منقوش از نگاره‌های معنوی»، «خط نستعلیق» و نام مولا علی (ع) و...، ایوان ورودی به بقعه شاه نعمت‌الله ولی، مأخذ: نگارندگان

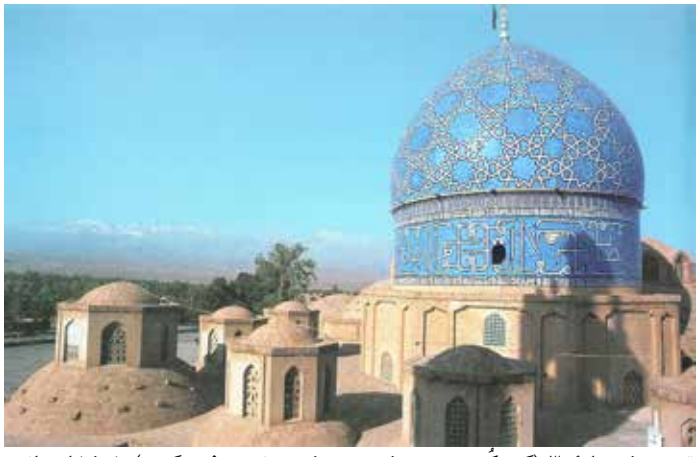

تصویر شمارهٔ ۳۵: (گره کُند دو پنج شمسه در شمسه زوج و فرد، گنبد)، خیشخان‌سازی و... مجموعه عارف شوریده شاه نعمت‌الله ولی، ماهان کرمان (دوره صفویه)، مأخذ:نگارندگان

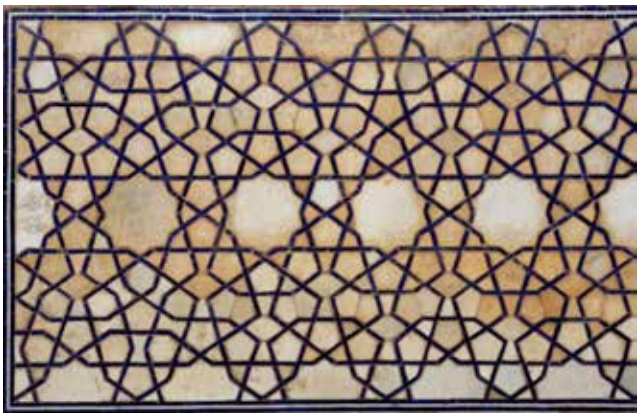

تصویر شمارهٔ ۳۸: نقوش بی‌همتای گره «طبل سرمه‌دان و...»، «بند آلات»، «کاشی لاجوردی، آلات گره «سنگ مرمر شیری رنگ»، ازاره ایوان از هنرهای قدسی معماری، مجموعه مولانا محمد تایبادی، خراسان رضوی (دوره تیموری) بازسازی معاصر، مأخذ: هادی عارفی

تصویر شمارهٔ ۳۷: قسمتی از کلیات ایوان پرارزش از هنرهای معماری قدسی، شامل خط بنایی خفته و راسته در نقش طبل کلوک‌بندان، حاشیه‌کشی معقلی‌سازی عمودی و افقی، پنجره مشبک گره درودگران چهار در چهار، پشت‌بغل‌سازی کاشی معرق، کتیبه خط ثلث و... مجموعه مولانا محمد تایبادی در تایباد (دوره تیموری)، مأخذ: هادی عارفی

www.SID.ir

Archive of SID

نتیجه‌گیری

معماری آثار امامزادگان و بقاع متبرّکه از سه اصل مهم طرّاحی، اسکلت‌سازی و نماسازی برخوردار است. اصل طرّاحی از قواعد اصولی از پیمون‌ها، مدول‌ها و به طور کلی، اندازهٔ طلایی «گره و گز» و در مواردی، زرع و امروزه متر حاصل‌شده که در نتیجه فضاها با مبانی تقارن، تناسب، نسبت‌های دهانه و ارتفاعات بسیار باقاعده و طرّاحی از کلیات و جزییات فضاهای بسیار حساب‌شده و با موازین کامل معماری اسلامی از تمام جوانب انجام شده است.

اصل اسکلت‌سازی از ساخت بسیار فنی از جمله شناسایی زمین، پی‌سازی استخوان‌بندی بنا با مصالح مرغوب و اجراهای بسیار دقیق شکل گرفته که نتیجهٔ آن سبب عمر طولانی بسیاری از این آثار معنوی است.

اصل نماسازی در بقاع متبرّکه پدیده‌های بسیار باارزش هنری، از شاخه‌های مختلف هنرهای وابسته به معماری اسلامی بهره کافی برده که در بسیاری موارد این آثار را مورد توجّه مجامع هنری و هنرمندان بزرگ ایرانی و حتّی بیگانگان ساخته است. در مجموع، در مرمّت‌های این آثار، نهایت امانت‌داری به‌کاربرده شده است؛ چرا که بسیاری از آن‌ها به ثبت تاریخی نیز رسیده‌اند و فخر معماری ایران هستند.

در ساخت و سازها و بازسازی‌ها و گسترش برخی از آن‌ها، نهایت اصول و قاعده و زیباشناسی و زیباسازی از تزیینات وابسته به معماری اسلامی در چهارچوب سنّت و با امانت‌داری و در مواردی فراوان با نوآوری‌های بسیار جذاب، دلنشین و شگرف و با اصول کامل از معماری اسلامی استفاده شده و در مجموع، بارگاه امامزادگان و بقاع متبرّکه زاهدان را همواره با پایداری و با ابهت از ارزش‌های معماری اسلامی به حق چشم‌گیر و پر ارزش ساخته است. مسلماً همّت طرف سازمان اوقاف و امور خیریه، بانیان و متولیان، درخور تحسین و قدردانی است.

در ضمن بسیار شایسته است که سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری که تصدی برخی از بقاع متبرّکه زاهدان را به عهده دارد، در مورد مرمّت آن‌ها به موقع وارد عمل شود؛ در برخی موارد دیده شده این گنجینه‌های بی‌همتا از معماری اسلامی ایران دچار مخاطره مرمتی هستند. امید است با توجّه به این ارزش‌های پرگوهر، میراث معماری عزیز کشور حفظ شود و هم به شئونات این بزرگواران سر در نقاب خاک کشیده در درون این آثار توجّه گردد.

پی‌نوشت

(۱) کاشی کاری: خشت لعاب گرفته و پخته می‌شود و در کارهای کاشی معرق، کاشی هفت‌رنگی، کاشی زیررنگی و... از جنس «رُس و جسم» در شکل‌ها و فرم‌های گوناگون و برابر با اصول گسترده از پدیده‌های هنر وابسته به معماری قرار می گیرد که به طور خلاصه کاشی کاری گفته می‌شود.

(۲) گره‌سازی: نقوش هندسی در شکل‌ها و فرم‌های بسیار متعدد و با فلسفه و منطق از اصول و هندسه و ترسیم اصولی به وجود می آید و به‌نام (هندسه نقوش) معروف است و در هنرهای معماری دارای جایگاه خاصی است.

(۳) معقلی: معقل بر وزن محفل لغت عربی است و به معنای دژ مستحکم و میل بلند. نام دوم آن از سربند زنان عرب (چفیه) و گره زدن زانوی شتر حاصل می گردد. چون طرح نقوش معقلی در خانه‌های شطرنج به وجود می‌آید. از تشابه گره زدن زانوی شتر گرفته شده و به نام معقلی مشهور شده است. در هنرهای آجرکاری، کاشی کاری، معقلی سازی‌ها، آیینه کاری، سنگ، چوب (منبت)، نقاشی، خاتم، میناکاری، تذهیب، قالی‌بافی و... هنر معقلی مورد استفاده فراوان است.

(۴) کاشیِ تراش: کاشی گلی تک رنگ با لعاب رنگی که قسمت‌هایی از آن با تیشه دوسر لعاب زده می‌شود سبب نقش‌دهی کاشی‌های همجوار می‌شوند و به نام کاشی لعاب پران نیز مشهور است.

(۵) کاشی پیش‌پُر: گِل ورزدیده را با تخماق زِنی مسطح می‌ساخته‌اند. الگو از قطعات هندسی (آلات) را روی گِل تخت شده می گذارده‌اند و با تیغ برش گِل بریده می‌شده. پس از خشک‌شده آن، سطح هر قطعه را نیز لعاب داده؛ سپس به کوره می‌بردند و می‌پختند. سپس از ردیف‌سازی قطعات پهلوی یکدیگر، آن‌ها را دَمَر می کردند و با مسطح‌سازی، دوغاب‌ریزی پشت قطعات انجام می‌شده و به شکل صفحه در محل مشخص نصب می‌شده است. این هنر چون با صرف وقت و هزینه همراه بوده است امروزه منسوخ شده است؛ ضمناً دوام آن بسیار فراوان است.

(۶) نقوش گیاهی: در هنر گچبریِ از نقوش گیاهی از حرکات اسلیمی، ختایی، پیچک‌های افشان، گل‌های بادمک‌دار، گل‌های دهن‌اژدر، انواع گل‌های شاه‌عباسی و... استفاده فراوان برده می‌شود. جدا از موارد ذکر شده از نقوش گیاهی همچون گل‌های باستانی (پاکمت، نیلوفر، لوتوس، لبوط) برگ انجیر و میوه‌هایی همچون خوشه انگور، انار و... بهره برده می‌شود و عموماً این نقوش به نقش‌های گیاهی شهرت گرفته‌اند.

(۷) ازاره: ارتفاعی از کف برای بدنه‌های بناها که عموماً از سنگ با قاب‌بندی و... ساخته می‌شده و می‌شود. ازاره‌سازی از مصالح دیگر نیز قابل‌اجرا است.

(۸) اسپَر: بدنه کشیده از قسمتی از نما خصوصاً نمای خارجی.

(۹) پشت‌بغل: دو مثلثی دوردار بالای قوس. پشت‌بغل لچکی نیز گفته می‌شود.

(۱۰) گره اندرگره: استقرار نقوش گره در طرح‌های متفاوت و جدای هر رنگ نقش از طرح در نقش و طرحِ دیگر.

(۱۱) شاه‌گره: اصولاً نقوش گره ده‌تند، کُند، طبل سرمه‌دان و... شاه‌گره گفته می‌شود. الات شاه‌گره به اصطلاح خُرد شده و در هر یک نقوش گره دیگر اما ریزتر طرح و جاسازی می‌شود. از بندهای شاه‌گره، پدیده نقوش شاه‌گره و... به وجود می‌آید.

(۱۲) کاشی معرق: کاشی کاری از قطعات بسیار خُرد که از نقش و طرح حاصل می‌شود و پدیده شگرف کاشی معرق را به وجود می‌آورد. چون این کاشی کاری با رنج و زحمت و در مواردی عرق ریختن مواجه است؛ از این جهت به کاشی معرق شهرت گرفته است.

(۱۳) اسلیمی: حرکات مدور و انحنایی که دارای تخمک‌های کشیده و مدور رنگین را به خود می گیرد، سبب نقوش بسیاری از اسلیمی‌ها می گردد. نقوش اسلیمی و ختایی در بسیاری از هنرهای وابسته به معماری و سایر هنرهای سنتی مورد استفاده فراوان می‌باشد.

(۱۴) ختایی: حرکات نقوش، بسیار ظریف‌تر در لابه‌لای حرکات نقوش اسلیمی و با رنگ‌های متضاد از بندهای پهن اسلیمی و به طور باریک در جهات مختلف با اسلیمی طرح می‌شود. معمولاً بندهای ختایی از گل‌های گوناگون خصوصاً شاه‌عباسی خُرد و کلان با تخمگذاری بهره برده می‌شود.

www.SID.ir

Archive of SID

(۱۵) ترنج: نقش ترنج در میان محورهای «افقی و عمودی» فرضی از طرح و با حرکات دالبری به شکل بیضی کشیده، لُوز، دایره و... مورد استفاده می‌باشد و معمولاً با رنگی جدا از سایر نقوش خودنمایی می‌کند: نظر به اینکه حالت ترنج بیشتر به سوی بیضی می‌باشد و این حرکت بیضی شبیه میوه ترنج که بیشتر در استان فارس رویش دارد؛ گرفته‌شده و از این جهت نیز به نام ترنج مشهور شده است.

(۱۶) نیم‌ترنج: نیمی از ترنج که به شکل دالبری و حرکات کوتاه مدور در ناحیه زیر طرح به یک نقطه ختم می‌شود.

(۱۷) سرترنج: ترنجه‌های بسیار کوچکی از دو سو یا چهار طرف با بند کوچک به ترنج میانی وصل می‌شوند. عموماً سرترنج‌ها نیز الوان با رنگ جدا از ترنج میانی و حرکات دالبری همراه هستند.

(۱۸) دوترمه: گُل ترمه‌ای، پیچک انحناداری است که ختم آن با پیچش در دل تورفته ترمه حاصل می‌شود. چنانچه دوترمه به شکل «رو، وارو» در همدیگر پیچش داشته باشند دو ترمه خواهند شد.

(۱۹) گلچین معقلی: نقوش گلچین معقلی از گل‌های سه، پنج، هفت و... رگی با طراحی‌های دلنشین و در مواردی از به‌کارگیری کلوک، دوقدی و سه‌قدی و... در آن‌ها با رنگ‌های گوناگون انجام می‌شود که اجرا از طرح در خانه‌های شطرنج انجام می‌گیرد.

(۲۰) گره معقلی: در نقوش گره معقلی از آلاتی اصطلاحاً یک‌بر‌پخ، دولب‌پخ و... در طرح‌ها گوناگون نیز استفاده می‌شود. استفاده از آلات یادشده سبب تفکیک طرح‌های گلچین معقلی از گره معقلی می‌گردد.

(۲۱) خط معقلی: از طراحی در خانه‌ای شطرنجی انواع خطوط معقلی نقطه‌دار و خصوصاً بدون نقطه در حرکات عمودی و افقی و در رنگ‌های خط و زمینه خط حاصل می‌شود. در مواردی طراحی خط معقلی از به کار بردن آلات مورب بر خطوط معقلی چلیپایی نیز مورد استفاده می‌باشد. در خط معقلی پدیده شگرف خط «سواد و بیاض» نیز وجود دارد. در این نوع خط، خط مورد نظر با رنگی به نام «سواد» و زمینه آن با رنگی دیگر به نام «بیاض» قابل طرح و اجرا می‌باشد.

(۲۲) خط سه‌رگی بنایی: عموماً خط معقلی یک‌خط و خط بنایی سه‌خط بنام خط سه‌رگی می‌باشد. خط اصلی در میان دو خط دیگر با رنگی جدا از دوخط پهلوی خط وسطی واقع می‌شود.

(۲۳) دور: انحنای قوس را به اصطلاح دورقوس و به طور مخفف (دور) می‌گویند.

(۲۴) منبت: کنده‌کاری روی چوب برای درب‌ها و... که از نقوش گوناگون و خطوط به شکل گود و برجسته انجام می‌شود.

(۲۵) گره درودگران: هندسه نقوش برای مصالح گوناگون از طرح‌های مختلف به نام «گره درودگردان» استفاده می‌شود. در گره‌سازی درودگران برای پنجره که از قیدبندها و مفروش‌سازی از شیشه‌های الوان در پشت قیدها انجام می‌شود، نقوش عموماً از مثلث بندی‌ها در شکل‌های گوناگون استفاده می‌شود. این روش گره‌سازی که از چوب حاصل می‌شود با نقوش سایر هندسه گره که از مصالح دیگر اجرا می‌شود، فرق دارد.

(۲۶) رسمی‌بندی: رسمی‌بندی که از دهانه‌ها کوتاه و طویل در محراب، غرفه، ایوان، صفه و... و فضاهای میانی استفاده می‌شود از سردرهم گذاشتن به اصطلاح لنگه قالب‌های خُرد و کلان انجام می‌شود که اضلاع آلات در پا با رعایت فاصله و در ناحیه سردر یک نقطه ختم می‌شود.

(۲۷) کاربندی: زمانی که آلات رسمی خصوصاً لچکی‌ها به اصطلاح خُرد شود و از وجود به اصطلاح آلت فخری در میان آلات استفاده شود کاربندی حاصل می‌شود. عموماً کاربندی در دهانه‌های میانی مثل قوس‌های پاتوپا و... اجرا می‌شود.

(۲۸) یزدی‌بندی: زمانی که آلات کاربندی خُرد می‌شوند؛ یزدی‌بندی در شکل‌های گوناگون به وجود می‌آید.

(۲۹) طاسه‌سازی: طاسه، کاسه نیز گفته می‌شود. این عنصر طاقی از تَرک‌بندی‌های قوسی برای طاسه‌سازی استفاده می‌شود.

(۳۰) مقرنس‌بندی: قناس‌بندی از آلات (عضوهای کوچک قوسی مختلف به شکل مقرنس قطار، مقرنس طاس و نیم‌طاس‌دار و مقرنس آویزدار) اجرا می‌شود.

(۳۱) مقرنس طاس و نیم‌طاس: از کم و زیاد کردن آلات مقرنس در نقاطی چون دو گوشه و میانی و... فرم طاس و یا به اصطلاح نیم‌طاس در مقرنس‌بندی به وجود می‌آید. این پدیده سبب زیبایی خاص مقرنس‌بندی می‌شود.

(۳۲) آونگ: آویز، این پدیده اجرایی در نوعی مقرنس‌بندی‌ها، حالت‌های پدیده ترکیب به اصطلاح خوشه انگور آویز را در مقرنس‌بندی به وجود می‌آورد. این اجرا عموماً از مصالح گچ می‌باشد. مسلماً اتصال آونگ به اسکلت مقرنس‌بندی و در موردی تا اسکلت سازه می‌باشد.

(۳۳) گونه‌سازی: اصولاً برای به وجود آوردن گونه‌سازی از عنصر رسمی مقرنس استفاده می‌شود. گونه‌ها چون کاسه کم‌گود در طرفین و میانی مقرنس‌بندی اجرا می‌شود.

(۳۴) کاشی هفت‌رنگی: از نقاشی طرح مورد نظر بر سطح کاشی با لعاب خام و به کوره بردن مجدد کاشی و حرارت دادن تا میزان لازم، کاشی هفت‌رنگی به وجود می‌آید.

(۳۵) کاشی زیررنگی: کاشی هفت‌رنگی خارج شده از کوره را لعاب شیشه می‌دهند. مجدداً کاشی به کوره برده شده حرارت می‌دهند و کاشی زیررنگی به وجود می‌آید. مقاومت و شفافیت این کاشی به مراتب بیشتر از کاشی هفت‌رنگی می‌باشد.

(۳۶) کاشی زرین‌فام: عمل بوم کردن با لعاب‌های خام مورد نظر بر سطح کاشی تک رنگ سفید و باظرافت فوق‌العاده انجام می‌شود. در مواردی در متن کاشی نقوش گل و گیاه، هندسه، حیوان، انسان انجام می‌گردد. حاشیه بعد از متن معمولاً خط و لعاب آن از طلا حاصل می‌شود. در مواردی طرح مورد نظر را از تراش خشت کاشی قبل از پخت به وجود می‌آوردند. لعاب مورد نظر به نقوش گود و برجسته داده می‌شود. به کوره برده شده تا کاشی زرین‌فام به وجود آید. این کاشی عموماً به شکل چندضلعی و یا ستاره‌ای تهیه می‌شود.

(۳۷) کاشی پیچ: قطعات خشت این کاشی به شکل فتیله پیچیده از قالب‌گیری به وجود می‌آید. سپس به سطوح پیچ لعاب مورد نظر داده‌شده به کوره برده می‌شود. پس از پخت در نبش محراب، غرفه، ایوان، و... نصب می‌شود.

فهرست منابع و مراجع

۱. انصاری، مجتبی(۱۳۷۶)، **اصول طراحی معماری سنتی و اسلامی**، رساله کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس.

۲. ---------- (۱۳۸۱)، «تزیین در معماری و هنر ایران»، **ماهنامه علمی تخصصی معماری**، شماره ۱.

۳. اصلاح‌عربانی، ابراهیم، (۱۳۸۴)، **کتاب گیلان**، نشر گروه پژوهشگران ایران، تهران.

۴. انوشه، حسن(۱۳۶۸)، **تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه**، جمعی از نویسندگان، انتشارات امیرکبیر، تهران.

۵. بالله، مومن و احمدزاده، داود (۱۳۹۳)، **نقش امامزادگان در گسترش مذهب شیعه در ایران**، پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی: http://emamzadegan.ir/articles/view-6140.aspx

www.SID.ir

Archive of SID

۶. بختیاری، س.(۱۳۹۲)، «نقش امام‌زاده سـید محمد در مهندسی فرهنگی شهرستان خمینی‌شهر»، **مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امام‌زادگان**، جلد اول، سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران.

۷. بلخـاری قهـی، حسـن(۱۳۸۴)، **مبانی عرفانـی هنر و معماری اسلامی**، انتشارات سوره مهر، تهران.

۸. پوپ، آرتور(۱۳۸۷)، **سیری در هنر ایران**، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، جلد هشتم، ۹۱۶.

۹. پـوپ، آرتـور(۱۳۸۸)، **معماری ایـران**، مترجم: زهرا قاسـم علی، انتشارات سمیرا، تهران.

۱۰. پیرنیا، محمدکریم(۱۳۸۷)، **معماری ایرانی**، انتشارات سروش دانش، تهران.

۱۱. ترکمنـی، آذر، پـرگاری، پرویـن و صالـح (۱۳۸۰)، **تاریخ تحولات ایران در دوره صفاریان و علویان**، انتشارات سمت، تهران.

۱۲. حاتم، غلامعلی(۱۳۷۹)، **معماری اسـلامی ایـران در دوره‌ی سلجوقیان**، انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول، تهران.

۱۳. حسینی، سیدهاشـم(۱۳۸۹)، «معرفی مقبره‌سازی متصوفه آذربایجان»، **نشریه هنرهای زیبا**، دانشگاه تهران.

۱۴. زرین کوب، عبدالحسـین(۱۳۷۹)، **تاریخ ایران کمبریج**، انتشـارات علمی و فرهنگی، جلد هشتم، تهران.

۱۵. ---------- (۱۳۸۸)، **کارنامه اسلام**، انتشارات امیرکبیر، تهران.

۱۶. زکی، محمدحسین(۱۳۶۶)، **تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام**، نشر اقبال، چاپ اول، تهران.

۱۷. زُمَرشـیدی، حسـین(۱۳۷۳)، **طاق و قـوس در معماری ایران**، انتشارات کیهان، چاپ دوم، تهران.

۱۸. ---------- (۱۳۸۴)، **کاشی کاری ایران (جلد سوم)**، سازمان عمران و بهسازی شهری، تهران.

۱۹. ---------- (۱۳۹۳)، **آثار معماری قدسـی**، انتشارات زمان، تهران.

۲۰. ---------- (۱۳۹۰)، **گنبد و عناصر طاقی ایران**، انتشـارات زمان، تهران.

۲۱. صفری‌فروشانی، نعمت‌الله(۱۳۷۹)، «درآمدی بر صلح‌نامه‌های مسلمانان با ایرانیان در آغاز فتح ایران»، **نشـریه تاریخ اسـلام**، حوزه علمیه، دانشگاه باقرالعلوم، قم.

۲۲. قمـی، حسـی‌بن‌محمد(۱۳۶۱)، **تاریـخ قم**، تصحیـح جلال‌الدین تهرانی، انتشارات طوس.

۲۳. قمی، شـیخ عبـاس(۱۳۸۷)، **منتهی الامال**، انتشـارات نقش نگین، تهران.

۲۴. کبیری، کامبیز(۱۳۷۲)، **بررسی مجموعه بناهای قرن هفتم الی نهم هجری قمری در غرب استان تهران**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

۲۵. کریمان، حسـن(۱۳۷۱)، **ری باستان**، انتشـارات شهید بهشتی، جلد دوم، تهران.

۲۶. کیانمهر، قبـاد، (۱۳۸۳)، **ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت‌کاری سبک صفوی**، رساله دکتری پژوهش هنر، استاد راهنما: دکتر مجتبی انصاری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

۲۷. نصر، حسـین(۱۳۸۳)، **سنت عقلانی اسلامی در ایران**، انتشارات قصیده‌سرا، تهران.

۲۸. هیلن براند، رابرت(۱۳۷۷)، **معماری اسـلامی**، ترجمه ایرج اعتصام، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

۲۹. وحدتی دانشـمند، مهرداد(۱۳۸۶)، **معماری و تزیینات اسـلامی**، ناشر علمی و فرهنگی، تهران.

۳۰. یوسفی آبکسری، سپنتا(۱۳۷۹)، **بررسی بناهای عصر صفوی در کرج**، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

31. Eravsar , Osman, (2013), **Heritage of the Great Seljuks Architecture**, Published by the Seljuk Municipality, Konya.

32. Hattstein, Markus; Delius, Peter (2004), **Islam : Art and Architecture**, Publisher: Konemann; First Edition edition, November 30.

www.SID.ir